

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИЛИМДЕР УЛУТТУК
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**Б.Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 10.17.547

*Кол жазма укугунда
УДК:482:894.341*

ЧОНМУРУНОВА НУРЖАМАЛ ЖУМАГАЗИЕВНА

**Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы дүйнөнүн тилдик
сүрөтүндөгү “Жакшылык” жана “Жамандык”
концепттери**

Адистиги 10.02.19 – тил теориясы

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек– 2017

Диссертациялык иш Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин орус тилинин теориясы жана практикасы кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Дербишева Замира Касымбековна

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Абдуллаев Сайфулла Нурмухамедович
филология илимдеринин кандидаты, доценттин
Мурадымова Елена Николаевна

Жетектөөчү мекеме: Жалал-Абад университети, лингвистика жана маданияттар аралык коммуникация кафедрасы, дареги: 7156000, Жалал-Абад ш., Токтогул көч., 24.

Диссертациялык иш **2018 – жылдын 12 - январында саат 10.00** дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институту, Ош мамлекеттик университети жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.17.547(<http://dc-aytmатов-ilim.tk>) диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а.

Диссертациялык иш менен КР УИАнын Борбордук илимий китепканасынан, (720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а), Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331) жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2018 –жылдын 12 – декабрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
Окумуштуу катчысы филология
Илимдеринин кандидаты



Конурбаева Р.А.

Иштин жалпы мүнөздөмөсү

Сунушталып жаткан диссертациялык иште көркөм чыгарманын текстинде дүйнөнүн чагылдырылыш проблемасы, тагыраак айтканда, өзөгүн “жазуучунун концептосферасы” түзгөн дүйнөнү кабылдоонун жеке-автордук сүрөтү туурасында сөз козголот. Жазуучунун концептосферасы анын дүйнө кабылдоосун чагылдырган ар кандай концепттердин жыйындысынан турган менталдык деңгээлдин көп кырдуу көлөмдүү бирдиги катары эсептелет. Так ушул маселени биз Ч.Айтматовдун өзөгүн жакшылык жана жамандык проблемасы түзүп турган чыгармачылыгынын мисалында изилдөөгө алмакчыбыз.

Жакшылык менен жамандык туурасындагы идеянын кабылданышы, ошону менен эле бирге ал идеянын көркөм чыгарманын тилинде туюндурулушу курчап турган дүйнөгө болгон мамиленин инсандык аспектиери менен бирге, этникалык дүйнө көрүмдүн өзгөчөлүгүн да көрсөтөт. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы бардык окуялар, каармандар, кырдаалдар акыры келип “жамандык-жакшылык” альтернативасына барып такалат. Мындай концептуалдык жактан маанилүү жамандык жана жакшылык категорияларынын тил каражаттары аркылуу чагылдырылышы, алардын жеке-автордук андоо маселесине болгон кызыгуу, ошондой эле мындай категорияларды лингвокогнитивдик өңүттөн изилдөө зарылдыгы диссертациялык иштин **актуалдуулугун** айгинелейт.

Сөз болуп жаткан маселенин изилдениш деңгээлин иликтөө аракети когнитивдик-концептуалдык тил илиминде акыркы он жыл аралыгында (иликтөөнүн жыйынтыктары диссертациянын илимий концепциясын калыптандыруунун базасы катары каралат) дыкат изилденген проблемалардын, ошондой эле изилдөөнү талап кылган маселелердин катарын аныктап алуу мүмкүнчүлүгүн түзөт.

Турмуш чындыгынын тигил же бул фрагментинин тилде репрезентацияланышына байланыштуу маселелерди кароодо тилдин лексика-фразеологиялык материалдарында чагылдырылган дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө байланыштуу маселелер козголбой койбойт. Ал эми адамдардын тигил же бул кубулуштар туурасындагы билимин жана тажырыйбасын тилде, асыресе, фольклордук, поэтикалык, публицистикалык, көркөм тексттерде чөгөрүлүп-бекитилишине анчалык көңүл бурулбай келе жактаны байкалат. Диссертациялык ишибиздин максат жана милдеттерин коюуда жогоруда сөз болгон жагдайлардын эске алынгандыгын беглилөөгө болот.

Изилдөөнүн максаты—дүйнөнүн Ч.Айтматовдук тилдик сүрөтүндө лингвокогнитивдик реализацияга ээ болгон “жакшылык” жана “жамандык” концепттерин жеке-автор тарабынан кабылданышынын бөтөнчөлүктөрүн изилдөө.

Коюлган максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлду:

1. диссертациялык иштин алкагында когнитивдүү лингвистика, концептуалдуу анализ жааттарындагы негизги түшүнүктөрдүн жана терминдердин маанисин ачуу;

2. “жакшылык” жана “жамандык” категорияларынын философиялык негиздерин аныктоо;

3. “жакшылык” жана “жамандык” концепттеринин лингвистикалык сыпаттамасын берүү;

4. Ч.Айтматовдун бир нече чыгармаларында “жакшылык” жана “жамандык” концепттеринин чагылдырылыш спецификасын ар тараптуу изилдөө.

Изилдөө объектиси – Ч.Айтматовдун “Кыямат”, “Кассандра тамгасы”, “Тоолор кулаганда”, “Кылым карытар бир күн” чыгармаларында “жакшылык” жана “жамандык” концепттери.

Изилдөөнүн предмети – Ч.Айтматовдун чыгармаларынын материалында “жакшылык” жана “жамандык” концепттерине карата жеке-автордук көз караштын берилишин изилдөө.

Изилдөөнүн методдору жана анализ жүргүзүүнүн аппараты. Лингвистикалык анализдин методдору жана ыкмалары изилдөө объектисинин спецификасы менен конкреттүү милдеттерге ылайык тандалып алынды. Изилдөөнүн дээрлик баардык этаптарында сыпатама метод лингвокогнитивдик, концептуалдуу жана семантикалык анализ менен бирдикте колдонулду.

Ч.Айтматовдун жогоруда аталган чыгармаларынан (“Кыямат”, “Кассандра тамгасы”, “Тоолор кулаганда”, “Кылым карытар бир күн”) туташ тандап алуу методунун негизинде жакшылык менен жамандык түшүнүктөрүнө байланыштуу тилдик каржаттар (4000ге жакын сөз жана тилдик туюнтмалар) тандалып алынды. Мындан тышкары сөз болуп жаткан концепттердин көркөм тексттин тулкусунда репрезентацияланышы, ошондой эле жамандык жана жакшылык аспектилеринин вербализацияланышын актуалдаштырган ыкмалар туурасында тыянактар чыгарылган. Андан соң жогоруда саналып өткөн чыгармалардын ар бириндеги “жакшылык” жана “жамандык” концепттеринин мазмундары когнитивдик-концептуалдык өңүттөн иликтөөгө алынды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Ч.Айтматовдун чыгармаларына биринчи жолу когнитивдик лингвистиканын терминдерин пайдалануу аркылуу анализ жүргүзүлдү. Анын негизинде жазуучунун дүйнөсүнүн тилдик сүрөтүнүн фрагменти түзүлдү. Мындан тышкары иште “жакшылык” жана “жамандык” концепттеринин тилдик ар кайсы деңгээлдеги чагылдырылыш өзгөчөлүктөрү да аныкталып, Ч.Айтматовдун чыгармаларында аталган концепттердин контурлары аныкталды.

Изилдөөнүн теориялык мааниси. Изилдөө ишинде дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү турмуш чындыгынын чагылдырылыш ыкмаларына байланышкан маселелерди анализдөөнүн жаңы мамиле-өңүттөрү сунушталды: жакшылык жана жамандык категорияларынын автордук концептуализация менен

ассоциативдик же логикалык жактан байланышкан номинациянын, экспликациянын каражаттары изилденди. Ч.Айтматовдун чыгармаларына биринчи жолу когнитивдик лингвистиканын терминдерин пайдалануу аркылуу анализ жүргүзүлдү. Анын негизинде жазуучунун дүйнөсүнүн тилдик сүрөтүнүн фрагменти түзүлдү. Биз ишибизде В. А. Маслова, З.Д. Попова, И.А. Стернина, В.В. Красных өндүү белгилүү окумуштуулардын эмгектерине таяндык.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөө ишинен алынган тыянактар менен натыйжаларды жогорку окуу жайларында Айтматов таануу, тексттин лингвистикалык анализи курстарын өтүүдө, мындан тышкары тилдик бирдиктердин семантикалык анализи боюнча окуу-методикалык материалдарды даярдоодо колдонууга боло тургандыгын белгилемекчибиз.

Коргоого төмөндөгүдөй жоболор коюлат:

1. “Жакшылык” жана “жамандык” концепттери базалык этикалык түшүнүктөр катары оппозициялык катышта туруу менен, Ч.Айтматовдун көркөм тилдик сүрөтүндөгү маанилүү константтарды чагылдырат.

2. “Жакшылык” жана “жамандык” концепттери Ч.Айтматовдун концептосферасында тилдин жардамы аркасында мазмундук жана структуралык категорияларды объективизациялоочу өз ара аракеттеги талаалар катары мүнөздөлөт. Мындай талаалардын өзөгүн “жакшылык” жана “жамандык” түшүнүктөрү түзсө, ал эми перифериялары катары негизги доминанттын когнитивдик-семантикалык варианты эсептелет.

3. Эки түшүнүктүн кесилишүү чегинин үч аспектиси бар: биринчиси жакшылык менен жамандыктын семантикасынын каармандардын жүрүм-турумунун, мүнөзүнүн призмасынан, экинчиси автордун чыгармаларында сүрөттөлгөн социалдык жана маданий кырдаалдардын призмасынан, ал эми үчүнчү аспектиде каармандардын “жакшылык” же “жамандык” талааларынын бирине тиешелүү экендигин аныктаган индикатор катары эсептелген алардын материалдык баалуулуктарга болгон мамилесинин призмасынан каралышына байланыштуу.

4. Ч.Айтматов үчүн жакшылык – баалуулуктардын туу чокусу. Ал эми жамандык жакшылыкка карама-каршы түшүнүк катары чечмеленет. Ч.Айтматовдун концептосферасында жакшылык да, жамандык да каармандардын образдары аркылуу берилип, жаныбарлардын көрөм образдары аркылуу аллегориялаштырылат.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктарынын апробацияланышы. Изилдөөнүн жыйынтыктары 2016 – жылы Караганда шаарында өткөн “Когнитивдүү лингвистика жана концептуалдуу изилдөөлөр” аттуу XX эл аралык кышкы илимий мектепте, 2015 – жылы өткөн “Когнитивдүү лингвистика жана концептуалдуу изилдөөлөр” деген аталыштагы XIV эл аралык жайкы мектепте, “Эки баскычтуу билим берүү системасына өтүү шартында педагогикалык практика: проблемалар жана перспективалар” аттуу

эл аралык илимий –практикалык конференцияда, 2014 –жылы өткөн «Жаш муундарды тарбиялоодогу социалдык-психологиялык көйгөйлөр жана аларды чечүүнүн жолдору» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияда, 2014 –жылы өткөн «Илимий изилдөөлөрдүн азыркы методдору» жайкы мектебинде, 2012 –жылы өткөн «КРда эки баскычтуу билим берүү системасы: проблемалар жана перспективалар» аттуу жаш окумуштуулардын жождор аралык илимий-практикалык конференциясында, мындан тышкары тил илими кафедрасынын отурумунда, семинарларда апробацияланган.

Диссертациянын негизги мазмуну 10 илимий макалада чагылдырылган. Баардык макалалар КРнын ЖАК тарабынан белгиленген илимий журналдарда, Казакстандын илимий жыйнактарында, ошондой эле Россиянын РИНЦ системасына киргизилген журналдарында жарык көрдү.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, эки баптан, корутундудан, пайдаланылган сөздүктөрдүн жана адабияттардын (анын ичинде интернет-сайттардын) тизмесинен жана тиркемелерден турат.

Иштин негизги мазмуну

Киришүүдө тандалып алынган теманын актуалдуулугу негизделип, изилдөө ишинин объектиси, предмети, максат-милдеттери, коргоого коюлуучу негизги жоболору, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси аныкталып, изилдөөнүн материалдары, методдору көрсөтүлөт. Мындан тышкары диссертациялык иштин темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси берилет.

“Изилдөөнүн теориялык негиздери жана өзөктүү түшүнүктөрү” деп аталган биринчи бапта автор таянган теориялык жана методологиялык жол-жоболор каралат. Мындан тышкары көркөм чыгарманын тилин когнитивдик өңүттөн изилдөөгө байланышкан маселелер иликтенген.

Биринчи бап 6 бөлүмдөн турат:

- 1) “дүйнөнүн тилдик сүрөтү” когнитивдик лингвистиканын базалык категориясы катары;
- 2) “концепт” термини азыркы тил илиминде;
- 3) тексттин концептуалдуу мейкиндигинин анализи;
- 4) концептосфера дүйнөнүн жеке-автордук сүрөтүнүн система түзүүчү бирдиги катары;
- 5) жакшылык жана жамандык категорияларынын философиялык аспектиси;
- 6) “жакшылык” жана “жамандык” концепттеринин тилдик интерпретациясы.

1.1. “Дүйнөнүн тилдик сүрөтү” когнитивдик лингвистиканын базалык категориясы катары” аттуу параграфта когнитивдик лингвистиканын маанилүү категорияларынын бири катары эсептелеген

“дүйнөнүн тилдик сүрөтү” сыпатталат. Аталган проблемага карата көз караштардын ар түрдүүлүгү, тил илиминде аны изилдөө багыттарына токтолуу зарылдыгын пайда кылды. В.А. Маслованын пикиринде, “дүйнөнүн тилдик сүрөтү” болгону метафора, анткени белгилүү улуттагы адамдардын коомчулугунун уникалдуу коомдук-тарыхый тажырыйбасын өзүнө сиңирип алган анын тили, чындыгында, ал тилде сүйлөгөндөр үчүн объективдүү дүйнөнүн кайталангыс, башка сүрөтүн жаратпастан, анын элдин дүйнөнү кабылдоосунун улуттук өзгөчөлүктөрү аркылуу шартталган спецификалык “боёгун” гана жаратат [85, с.52].

М.В. Пименова «дүйнөнүн тилдик сүрөтүн» «тилде чагылдырылган дүйнө жөнүндөгү билимдердин жыйындысын, ошондой эле жаңы билимдерди алуунун жана аны интерпретациялоонун жолу» катары түшүндүрөт [110, с. 5].

В.В. Красных дүйнөнүн сүрөтүн дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө каршы коюп: «дүйнөнүн сүрөтү» менен «дүйнөнүн тилдик сүрөтүн» так ажырата билүүнүн зарылдыгын белгилейт [62, с. 17].

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү “тилдин күзгүсүндөгү дүйнө” болсо, ал эми дүйнөнүн сүрөтү (дүйнөнүн образы) “адамдын психикасында курчап турган предметтик дүйнөнүн чагылышы” катары түшүндүрүлөт [78, с. 18; 62, с. 18-21].

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү анын когнитивдик сүрөтүнө шайкеш келбейт. Анткени дүйнөдө бардык нерсенин, кубулуштун мазмуну толук ачылып, тил каражаттары аркылуу туюндурулган эмес, б.а, концепттердин баары эле аталышка ээ болуп, коммуникациянын предмети боло бербейт. Андыктан дүйнөнүн когнитивдик сүрөтүнө дүйнөнүн тилдик сүрөтүн чектелген масштабда гана салыштырууга болот. Мындай жагдай тилде коммуникативдик мааниси бар, сүйлөшүүнүн объектиси катары кабылданган, элдин маданияты үчүн маанилүү болгон нерселер, түшүнүктөр гана аталышка ээ болгондугу аркылуу түшүндүрүлөт [58, с 77].

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн сыпаттоо өзүнө:

- тилде жана тилдик парадигмаларда чагылдырылган «чындыктын мүчөлөнүшү» (лексика-семантикалык, лексика-фразеологиялык жана структуралык-синтаксистик топтордо жана талааларда);

- тилдик бирдиктердин маанилериндеги улуттук спецификанын сыпатталышы (ар кайсы тилдердеги жакын маанилүү сөздөрдөгү семантикалык айырмачылыктар);

- тилдин системасында жок бирдиктерди (лакуналарды);

- эндемикалык (салыштырылып жаткан тилдердин биринен гана табылуучу) бирдиктер [56, с. 109].

Баштапкы термин катары биз З.Д. Попова менен И.А.Стерниндин: «Дүйнөнүн тилдик сүрөтү— бул элдин белгилүү өнүгүү этабында анын тилдик бирдиктерде туюндурулган турмуш чындыгы жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн жыйындысы, дүйнөнүн тилдик мүчөлөнүшү, предметтер менен кубулуштардын тилдик ырааттуулукка ээ болушу, дүйнө туурасындагы маалыматтардын маанилик системаларда туюндурулушу» деген аныктамасын алабыз [104, с.

54].

Сөз болуп жаткан бөлүмдө биздин изилдөө ишибиздин өзөктүү маселеси катары эсептелген дүйнөнүн көркөм сүрөтүнө кайрылдык. Дүйнөнүн көркөм сүрөтүнүн адамдын аң-сезиминде калыптанышына байланыштуу маселелерди, андагы тилдин ролун кароодо, “дүйнөнүн сүрөтү” түшүнүгүнө кайрылууга туура келет. Белгилүү болгондой, “дүйнөнүн сүрөтү” адамдын тажырыйбасынын фрагменттеринен жана аны аңдоодон түзүлөт [129, с. 58].

“Дүйнөнүн көркөм сүрөтү” түшүнүгү илимге Б.С. Мейлах тарабынан киргизилген. Окумуштуунун пикиринде, “дүйнөнүн көркөм сүрөтү” чындык туурасындагы тигил же бул мейкиндик-мезгилдик диапазандорун, искусствонун бардык түрлөрү аркылуу жаратылган синтетикалык панорамдык түшүнүктөрдүн жыйындысы катары эсептелет [82, с. 296].

Сүрөткер чыгармаларында реалдуу турмуштагы кубулуштарга эстетикалык баалуулуктардын призмасы аркылуу баа берип, анда фактылар, окуялар анын көз карашы жана концепциялары аркылуу чагылдырылат. Бул жагынан алганда, чыгарма сүрөткердин баалуулуктарын көрсөтүүчү каражат катары кызмат кылып, эстетикалык кабылдоону актуалдаштырат [88].

Көркөм чыгармалар белгилүү бир маданиятка мүнөздүү дүйнөнүн көркөм сүрөтүнүн системасына түздөн-түз тиешеси бар. Андыктан ал жеке-автордук, ошондой эле жамааттык көркөм тажырыйбаны өзүнө камтыйт.

1.2. Азыркы тил илиминдеги «концепт» термини

«Концепт» термини когнитивдик лингвистикадагы анализдин негизги бирдиги катары эсептелет. Когнитивдик проблематикага арналган акыркы мезгилдеги изилдөөлөрдө концепт түшүнүгүнө карата бирдиктүү аныктама жок. С.Г. Воркачевдун пикиринде [28], азыркы тил илиминде концептти түшүнүүнүн үч өңүтү бар экендиги маалым.

1. Концепттердин катарына маанилери улуттук тилдик аң-сезимдин мазмунун түзүп, “дүйнөнүн тилдик баё сүрөтүн” калыптандырган лексемалар кирет. Өз кезегинде, мындай концепттер тилдин концептосферасын түзүшөт.

2. Концепттер –лингвомаданий спецификага ээ болгон, ошондон улам белгилүү этномаданиятты алып жүрүүчүлөрдү мүнөздөгөн лексика-семантикалык каражаттар болуп саналат.

3. Концепттер саны чектелүү, улуттук менталитетти түшүнүүдө өзгөчө ролду ойногон, элдин дүйнөгө карата спецификалык мамилесин туюндурган семантикалык түзүмдөр катары мүнөздөлөт.

Концепттер ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн натыйжасы катары тилдик каражаттар аркылуу туюндурулушу керек. Бирок алардын баарын тилде туюндуруу мүмкүн эместиги айтпаса да түшүнүктүү. Анткени, Ю.С. Степанов тарабынан таасын белгиленгендей, “Бардык рухий концепттерди белгилүү чекке чейин эле сыпаттоого болот. Андан ары сыпаттап, сүрөттөп жазууга мүмкүн болбогон сезим, туюм аркылуу гана кабылданган рухий реалдуулук жатат” [Степанов:2001, 13].

1.3. Тексттин концептуалдуу мейкиндигинин анализи. Көркөм тексттин структурасында өзөктүү түшүнүктөрдүн системасын чагылдыруучу менталдык моделди элестеткен, чыгарманын текстинин концептуалдуу мейкиндигинин анализинде жалпы маданий мүнөздөгү концепттердин негизинде түзүлгөн концептуалдуу фонду да эске алуу зарыл. Концептуалдуу мейкиндиктин анализинин негизги максаты катары маданий мааниге ээ болгон концепттерди табуу жана алардын концептосфераларын, б.а, концепттин талаасын түзгөн компоненттерди сыпаттоо эсептелет. Ал эми концептосфераларды сыпаттоо (же бир эле автордун тексттеринин жыйындысын) бардык контексттерди жалпылоону түшүндүрөт. Мындай контексттерде концепттердин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн аныктап турган концептуалдуу мааниге ээ болгон өзөктүү сөздөр колдонулат. Башкача айтканда, көркөм тексттин концептуалдуу мейкиндигинин анализинде тексттеги өзөктүү сөздөрдүн жыйындысын таап чыгуу иши аткарылат. Ошону менен бирге мейкиндиктин базалык концептти (концепттерди) аныктоо, алар туюндурган концептуалдуу мейкиндикти сыпаттап берүү аракети да аткарылат [11, с. 57-61]. Ушул өңдүү маселелер ишибиздин үчүнчү главасында каралды.

Бул мейкиндик аны дүйнөнүн улуттук жана жеке-автордук сүрөттөрүнүн өз ара катыштыгын аныктоодо салыштырмалуу өз алдынчалуулукка ээ. Анткени көркөм текст, белгилүү болгондой, концептуалдуу фонду жана “өзөк белги” түшүнүгүнө таянган концептосфераны өз ичине камтыйт. Тексттик материалды талдоодо биз таянган негизги белгилер катары: текстте бир эле сөздүн кайра-кайра кайталанышы, колдонулуш жыштыгы, белгинин бүтүндөй текст аркылуу туюндурулган маалыматтык өзөгүн, маңызын берүү мүмкүнчүлүгү (бул белги өзөктүү сөздөрдө ачык байкалат), тексттин мазмундук фактологиялык жана концептуалдык эки деңгээлинин өз ара карым-катышы өңдүү белгилердин катары алынды [99, с. 185].

1.4. Концептосфера дүйнөнүн жеке-автордук сүрөтүнүн система түзүүчү бирдиги катары. Концептосфера түшүнүгү когнитивдик филологиянын активдүү колдонулган түшүнүктөрүнүн катарында турат. Концепттер белгилүү бир тилде сүйлөгөн адамдар тарабынан калыптанып, алардын эстутумунда сакталуу менен тилдин концептосферасын жаратышат. Аталган түшүнүк алгач окумуштуу Д.С. Лихачев тарабынан концепттердин жыйындысын билдирген термин катары сунушталган. Автор: “Концепттер ар кандай сфераларды түзүп, жыйынтыгында, улуттук тилдин концептосфераларын жаратышат” деген пикирин айтуу менен, улуттук тилдин концепттеринин сферасын элдин маданияты менен тыгыз байланышта изилдөө зарыл экендигин белгилейт. “Демек, улуттун маданияты: адабияты, фольклору, илими, сүрөт искусствосу канчалык бай болсо, улуттук тилдин концептосферасы ошончулук бай болот [76, с. 281].

Жазуучунун концептосферасы же дүйнөнүн жеке-автордук концептуалдуу сүрөтү жеке-автордук концепттердин жыйындысынан турат (автордун жеке аң-сезиминдеги турмуштун фрагменттеринин концептализациясынын

аркасында өзөктүү түшүнүктөрдүн катарына өткөн образ. Б.а, автордун жеке кабылдоосу аркылуу өзгөчө маданий маанидеги баалуулукка ээ болгон тилдик каражат). Мындай тилдик каржаттардын мазмуну жазуучунун жеке стилинин өзгөчөлүгү аркылуу ачылат.

Жеке-автордук концептосфера жазуучунун жеке-автордук дүйнө көрүмүн аныктайт. Биздин изилдөө ишибизде Ч. Айтматовдун дүйнө көрүмү туурасында сөз болот. Ч. Айтматовдун концептосферасы анын мазмунунун тереңдиги менен гана айырмаланбастан, жалпы адамзаттык жана жалпы философиялык мүнөзү менен да айырмаланып, бардык элдерге жакын жана түшүнүктүү. Жогоруда сөз болгон маселелерге жүргүзүлгөн серепти жыйынтыктоо менен, жеке-индивидуалдуу концептосферада жазуучунун дүйнөсүнүн тилдик сүрөтү чагылдырылары туурасында жыйынтыкка келдик. Андыктан изилдөө ишибиздин перспективасы Ч.Айтматовдун автордук концептосферасындагы “жакшылык” жана “жамандык” деген эки базалык концепттерди изилдөөгө түздөн-түз байланыштуу болгондугун белгилемекчибиз.

1.5. Жакшылык жана жамандык категорияларынын философиялык аспекти. “Жакшылык” жана “жамандык” концепттери өздөрүнүн баштапкы негизинде философиялык, тагыраагы, философиялык-этикалык категориялар болгондуктан, бул бөлүмдө биз аталган концепттердин философиялык трактовкасына токтолдук.

“Жакшылык” жана “жамандык” этиканын жана философиянын борбордук категориялары катары эсептелет. Анткени аларда адам жашоосу жөнүндөгү өзөктүү идеялар камтылып, ушул эки түшүнүк аркылуу адамдын жашоосун маңызы аныкталат. Дегеле, аталган концепттер оң жана терс түшүнүктөрдүн ченеми катары эсептелип, так ушул түшүнүктөрдүн призмасы аркылуу адамдын аракеттери, кылган иштери бааланат.

Философиялык сөздүктө “жакшылык” жана “жамандык” жалпы маанидеги адам ишмердигинин позитивдүү жана негативдүү аспектилерин көрсөткөн карама-каршы баалоо түшүнүктөрү катары чечмеленген. «Илимде чындык, ал эми дүйнөнү көркөм андоодо сулуулук кандай роль ойносо, дүйнөнү адеп-ахлактык көз караштан таанууда “жакшылык” ошондой эле маанилүү роль ойнойт [ФС 1991:124]. Ал эми “жамандык” адамды талкалоочу, ага залал келтирүүчү, андыктан чектелүүгө, токтотулууга тийиш болгон түшүнүккө карата колдонулат[7, с. 145]. “Жакшылык” менен “жамандык” категориялары философиялык өнүгтөн Н.Бердяевдин, И.А. Ильиндин, Н.О. Лосскийдин, В.С. Соловьевдун, Л.М. Лопатиндин, Л.П. Карсавиндин, С.Н. Трубецкойдун жана башка окумуштуулардын эмгектеринде изилдөөгө алынып, аты аталган окумуштуулар жакшылык проблемасын жана ага ажырагыс байланыштагы жамандык маселесин чечмейин толук кандуу этикалык системаны иштеп чыуунун мүмкүн эместигин айтышкан.

1.6. “Жакшылык” жана “жамандык” концепттеринин тилдик интерпретациясы. Тилде, атап айтканда, анын сөздүк курамында, грамматикасында, ошондой эле ар кандай тексттик булактарда башка түшүнүктөр менен катар, жашоонун философиясы да чагылдырылат. Ар кайсы

тилдердеги тексттерди иликтөөдө алардагы элдин когнитивдик белгилер катары эсептелген жашоо философиясынын негизги аспектилерин мүнөздөгөн доминанттык идеяларды табууга болот [103, с. 28].

“Жакшылык” жана “жамандык” концепттерин дүйнөнүн орус тилиндеги сүрөтүндө, анын лексикасынын материалында, фразеологизмдеринде, макал-лакаптарында кароо менен төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келүүгө болот:

-орус тилдүү адамдын менталдык кабылдоосунда жамандык түшүнүгү аксиологиялык жактан маанилүү экендиги тилдик экспликациялардын, б.а, лексикалык жана паремиологиялык тилдик туюнтмалардын жыштыгы аркылуу тастыкталат. Мындай тилдик каражаттар жакшылык түшүнүгүнө карата айтылган тилдик каражаттарга караганда 6 эсе көбүрөөк кездешет.

-Жамандык жакшылыкка караганда ачыгыраак көрүнүп, көбүнесе, конкреттүү мүнөздү алып жүрөт. Мындай жагдай жакшылык түшүнүгүнүн адам аң-сезиминде ачык, так кабылдана бербегендигине байланыштуу түшүндүрүлүшү ыктымал.

-Жамандык, биздин пикирибизде, күчтүрөөк эмоция болгондуктан, жакшылыкка байланыштуу эмоцияларга салыштырмалуу адамдын аң-сезиминде бекемирээк орун алып, тамыр жаят.

-Орус тилдүү адам кимдир бирөөнү кайрымдуу, боорукер кылып жибере албайт, анткени бул сөздүн тилде жок болуусу ал туюндурган түшүнүктүн да аң-сезимде жок экендигинен кабар берет.

-Орус тилинде сүйлөгөн адамдын жакшылыктуу иштерди атоо мүкүнчүлүгү жамандык иштерин атоого караганда 4 эсе азыраак. Андыктан жакшылыктуу иштер биз үчүн байкалбай, аталбай, аңдалбай да калат.

-Ошого карабай биздин адамдарга кандай мамиле кылаарыбызды тандоого мүмкүнчүлүгүбүз бар. Бул топко кененирээк токтолдук.

-“Жамандык” тобундагы айрым сөздөрдүн “жакшылыкка” карата семантикалык оппозициялары жок. Себеби мындай оппозициялар логикага каршы келмек.

“Ч.Айтматовдун концептосферасында жакшылык жана жамандыктын жеке-автордук интерпретациясы” аттуу экинчи бапта жакшылык жана жамандык концептосферасы Ч.Айтматовдун «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Кылым карытар бир күн» жана «Тоолор кулаганда» деген 4 чыгармасынын материалында иликтөөгө алынды.

Жакшылык жана жамандык концептосферасы аталган чыгармаларда татаал когнитивдик структураны эске салып, андагы семантикалык толуктоолордун өзүнчөлүүлүгү жана вербализацияланышынын спецификасы аркылуу айырмаланат.

Сөз болуп жаткан концептосфералар ар бир чыгармада белгилүү бир концепттердин жыйындысынан турат. Ал эми концепт анализдин көлөмдүрөөк бирдиги катары майда бирдиктерге бөлүнөт. Мындай майда бирдиктерди биз субконцепттер катары эсептейбиз.

Субконцепттердин структурасы когнитивдик-семантикалык белгилер аркылуу реализацияланат.

Дүйнөнүн Ч.Айтматовдук көркөм сүрөтү изилдөө ишибизде анализдин

жеке тажырыйбага, баалуулуктардын автордук системасына негизделген концептосфера өндүү бирдиги аркылуу каралды. Концепт салыштырмалуу ырааттуулукка ээ болгон ички структурага ээ. Ал индивиддин жана этностун таанып билүүчүлүк (когнитивдик) ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгына негизделген жана курчап турган дүйнөнүн ар кандай жактары туурасындагы билимдерди өзүнө камтыган менталдык түзүм болуп эсептелет. Автордун өзүнүн аң-сезими жана каармандардын көркөм аң-сезими көркөм чыгарманын концепциясына киргизилгендиги туурасындагы жободон чыгып, сөз болуп жаткан концепттер көп субъектилүү кептик структура катары эсептелген текстте эки ченемде эриш-аркак жашай тургандыгы туурасындагы жыйынтыкка келүүгө болот. Биринчиден, чыгарма анын каармандарынын дүйнөсүнүн элементтери катары кабылданса, экинчиден, чыгарманын авторундагы дүйнө сүрөтүнүн так ошол “тексттик мейкиндиктеги” базалык элементи катары сыпатталат. Башкача айтканда, автордун ар бир чыгармасы андагы дүйнөнүн индивидуалдуу сүрөтүн, анын чыгармасынын өзөк идеясын туюндурган концептосферасын чагылдырат.

2.1. Ч.Айтматовдун «Кыямат» романындагы “жакшылык” жана “жамандык” концепттеринин лингвокогнитивдик анализи

“Жакшылык” концептиси «Кыямат» романында төмөдөгүдөй субконцепттер аркылуу реализацияланган: “машайык” («мессия»), «эмгекчил», «айбандар».

“Машайык” субконцепти. “Машайык” субконцепти Ч. Айтматовдун чыгармаларында вербализациянын төмөндөгү ыкмалары аркылуу чагылдырылган:

1. лексикалык катмар;
2. метафоралар жана образдуу тилдик каражаттар.

Ч. Айтматовдун башкы концептуалдуу өзөгү анын автордук “Жакшылыктын жардам көрсөтүү ниетине дагы жамандык каршылык көрсөтөт” ой-жоруму аркылуу берилет.

“Машайык” субконцептин калыптандырган когнитивдик белгилер

- 1) жакшылык – бул жакынына карата болгон сүйүү;
- 2) жакшылык – бул жаратканды сүйүү;
- 3) жакшылык – бул өзүн курмандык кылуу;
- 4) жакшылык – бул диндардык (духовность).

«Эмгекчил» субконцепти. «Эмгекчил» субконцепти “Кыямат” романында Бостондун образынын тегерегинде уюшулган. Эгерде Авдий – жакшылыкты жар салып, жайылтуучу каарман болсо, ал эми Бостон жакшылыкты алып жүргөн каарман.

«Эмгекчил» субконцепти төмөндөгү контекстуалдык-тилдик бирдиктерде вербалдаштырылат.

Каармандын мүнөзүн туюндурган лексика: *баласаак, акыл, сергек, мээнеткеч, үлгүлүү, боорукер, жакшы, ак ниет, энтузиаст, максатка берилген*

ж.б.

Автордук туюнтмалар: *жердин тубаса ээси, алдыңкы чабан, тажырыйбалуу эмгекчи, өз акыл-парасатыңа ылайык жерге мээнет кылуу, материалдык дөөлөттөрдүн жаратуучусу ж.б.*

Каармандын тышкы турпатынын вербализациясы: *көздөрү тунук, дени сак, эмгекке бышкан катуу колдор, күнгө күйгөн, шамалга тууруккан жүз.*

«Эмгекчил» субконцепттинде ачылган когнитивдик белгилер:

1. жакшылык – бул эмгекке берилгендик;
2. жакшылык – бул адамдык парасат;
3. жакшылык – бул адилеттик;
4. жакшылык – бул табиятка болгон аяр мамиле;
5. жакшылык – бул баласына, жарына болгон сүйүү;
6. жакшылык – бул башканын башына түшкөн мүшкүлдү тең бөлүшүү;
7. жакшылык – бул жолдошторуна берилгендик.

«Айбандар» субконцепти. Бул субконцептти вербализациялаган лексика төмөндөгүдөй бирдиктер аркылуу берилген:

Оң бааны туюндурган сын атоочтор: *чыдамкай, энелик, ынталуу, жагымдуу, өтө сейрек, кең пейил, түшүнүктүү, теңдешсиз.*

Зат атоочтор: *зээндүүлүк, кылдаттык, кабылдоо, инстинкт, мээрим, жыргалчылык, бейкуттук, бакыт, назиктик, ырахат, ойнооктук.*

Этиштер: *сооротуу, жашыруу, каптоо, жабуу, коргоо, калкалоо(коркунучтан), сылап-сйлап эркелетүү, жылытуу, оюнга азгырылуу, эркелөө, баштан өткөрүү, көтөрүү.*

Жаныбарлардын адаттарын жана кулк-мүнөзүн вербалдаштырган автордук туюнтмалар [АЧП 2, 287 б.]; *коркунучтан калкалоо* [АЧП 2, 287 б.]; *зээндүүлүк жана кылдат кабылдоо* [АЧП 2, 290 б.]; *алдын ала көрө билүүчүлүк* [АЧП 2, 293 б.]; «стратегиялык» акыл *калчоо* [АЧП 2, 293 б.]; *чуркаса күлүк* [АЧП 2, 293 б.]; *аңчылык кумар* [АЧП 2, 300 б.]; *зымырап учкан куш сымал* [АЧП 2, 301 б.], *акылман көз караш* [АЧП 2, с. 448];

«Айбандар» субконцепти төмөндөгү когнитивдик белгилер аркылуу уюшулат:

- 1) жакшылык – бул жаныбардын берилгендиги;
- 2) жакшылык – бул энелик инстинкт;
- 3) жакшылык – бул өз тукумун сактоо;
- 4) жакшылык – бул айбандын күйүтү.

Ч. Айтматов жамандыктын күч-кубатын баяндоодо жамандыкты жээриген автордук көз карашын билдирет. “Жамандык” концепти «Кыямат» романында башка концепттердей эле субконцепттерден турган татаал структурага ээ. “Жамандык” концепти «Кыямат» романында «трагедия», «баңги-чөп», «пастык» субконцепттеринде реализацияланат.

«Трагедия» субконцепти адамзат материалдык кызыкчылыктарга азгырылып, жаратылышка орду толгус зыян келтирип жаткан техногендик

доордо тамыр жайган жамандыктын ар кандай көрүнүштөрүн өзүнө камтыйт.

«Трагедия» субконцептинин вербализацияланышында экспрессивдүү лексика, эпитеттер, боёктуу тилдик каражаттар, метафора өңдүү көркөм сөз каражаттары катышат.

«Трагедия» субконцептин уюштуруучу когнитивдик белгилер:

- 1) жамандык бул –кыйроо;
- 2) жамандык бул –таш боордук;
- 3) жамандык бул –жаныбарларды кыруу;
- 4) жамандык бул –тополоң;
- 5) жамандык бул –жаратылышка болгон жырткычтык мамиле.

“Баңги-чөп” субконцепти “Кыямат” романынындагы жамандыктын эң башкы аспектиси болгон , 21-кылымдын социалдык дарты эсептелген баңгилик көйгөйүн өзүнө камтыйт. “Баңги-чөп” субконцептинин вербализацияланышында орус тилинин көркөм сөз каражаттарынынын колдонулуу жыштыгы байкалбай койбойт.

“Баңги-чөп” субконцепти төмөндөгү когнитивдик белгилер аркылуу актуалдашат:

жамандык бул – баңгизат;

жамандык бул –байлыкка жутунуу;

жамандык бул –деградация;

жамандык бул –тагдыры талкаланган адамдар.

«Пастык» субконцепти адамдын бузукулук иштерин “Кыямат” романынын каармандары аркылуу чагылдырып берген. Мындай каармандардын катарына Базарбай, Гришан ж.б. каармандар кирет. «Пастык» субконцепти жамандыкты өз тегерегиндеги адамдардын жашоосун ууландырган каармандардын образдары аркылуу чагылдырган.

«Пастык» субконцептин актуалдаштырган когнитивдик белгилер:

- 1) жамандык бул -жүзү каралык;
- 2) жамандык бул -көрө албастык;
- 3) жамандык бул -ач көздүк;
- 4) жамандык бул -бетпактык.

2.2. Ч.Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романындагы “жакшылык” жана “жамандык” концепттеринин лингвокогнитивдик анализи

Улуттун улут катары өзгөчөлүгүн, маданий фактылардын интерпретатору катары жазуучунун чыгармаларында инсандын, элдин, доордун сөз өнөрү ачык байкалып, өз кезегинде мындай жагдай анын тилдик концептосферасынын калыптанышына өбөлгө түзөт.

Жазуучу өзүнүн « Кассандра тамгасы» романы аркылуу адамдарды келечекте болуучу кыйроо, адамзаттык масштабдагы алаамат туурасында эскерткендей ойду пайда кылат. Романда окуя космос кечили Филофейдин Рим Папасына жиберген катынын тегерегинде өнүгөт. Ал катта Филофей буга чейин илимде белгисиз болгон кассандра-эмбриондору теориясы туурасында айтат. Ал теорияга ылайык, кассандра-эмбриондору жарык дүйнөгө келбей туруп, өздөрүнүн келечектеги өмүрүнүн маани-маңыздан ажырагандыгын

сезишип, жашоодон баш тартып жатышкандыктарын билдирүү үчүн сигналдарды жөнөтүп жатышкандыктарын билдирет. Кассандра-эмбриондорунун мындай табышмагы адам коомунун ыпластыгына, өлүмгө алып бара тургандыгына байланыштуу болгон. Так ушул себептен улам адам эмбриондору жашоого болгон ыкласын жоготушкан.

Бул чыгармадагы концептуалдуу сүрөт төмөндөгүдөй берилген: “жакшылык” концептиси **“машайык”**, **“өзүн курмандык кылуу”**, **“кең пейилдик”** субконцепттери аркылуу реализацияланса, **“жамандык”** концептти **“адам табиятындагы арамдык”**, **“арамзалык”**, **“сүрмө топ”** субконцепттери аркылуу реализацияланган.

«Машайык» субконцепти. «Кассандра тамгасы» романында адамзатты дүйнөлүк зулум күчтөн сактап калуу вазипасын ишке ашыруу Филофейге ыйгарылат. Филофей бир жактуу кабыл алууга мүмкүн болбогон образ. Анткени Филофей окумуштуу болуп туруп, өз изилдөөлөрүндө үрөй учурган тажырыйбаларды жүргүзгөн. Иксроддорду –тамыры, жакын туугандары, уруусу, генетикалык эстутуму жок жандыктарды жаратуу идеясынын автору болгон. Аны тирүү адамдарга жүргүзгөн мындай тажырыйбасынын адеп-ахлактык жагы кызыктырган эмес. Бирок ал космосто жалгыз калганда, өз өмүрүнүн көз алдынан өткөрүп, кайра баалап, күнүмдүк турмуштун көйгөйлөрүнөн көтөрүлүп, көзү ачылгандай болот. Филофей жер бетинде болуп жаткан зулумдуктун, масштабын көрүп, анын себептерин табууга жан үрөп, жамандык менен күрөшүү чечимине келип, жер бетине келечекте болуучу кыйроолорду кабарлаган кассандра эмбриондорунун сигналдарын ачат.

“Жакшылык” концептиси «Кассандра тамгасы» романында **“машайык”** (Филофей жөнүндө), **“өзүн курмандык кылуу”** (Роберт Борк жөнүндө), **“кең пейилдик”** (Энтони Юнгер жөнүндө) субконцепттери аркылуу реализацияланат.

«Машайык» субконцепти. *«Машайык»* субконцептти түзүп турган когнитивдик белгилер:

- 1) жакшылык – бул акыйкат;
- 2) жакшылык – бул башкалар үчүн курмандыкка барууга даяр болуу;
- 3) жакшылык – бул адамзатты сактап калуу .

“Өзүн курмандык кылуу” субконцепти. **“Өзүн курмандык кылуу”** субконцепти түзүп турган когнитивдик белгилер (Роберт Борк, киттер жөнүндө):

- 1) жакшылык – бул рухтун күчү;
- 2) жакшылык – бул өзүн курмандыкка чалуу;
- 3) жакшылык – бул өзүн курмандыкка чалуунун уникалдуу духу;
- 4) жакшылык – бул ак ниеттик жана жоопкерчилик.

«Кең пейилдик» субконцепти. **«Кең пейилдик»** субконцепттин түзүп турган когнитивдик белгилер (Энтони Юнгер жөнүндө):

- 1) жакшылык – бул чынчылдык;
- 2) жакшылык – бул кайдыгер болбоо;
- 3) жакшылык – бул активдүү позиция;
- 4) жакшылык – бул рухтун көз карандысыздыгы.

«Кассандра тамгасы» романындагы «жамандык» концепти.

«Жамандык» концепти “адам табиятындагы арамдык” (жамандыктын дүйнөдөгү ар кандай көрүнүштөрү), “арамзалык” (Ордок жөнүндө), “сүрмө топ” (стихиялуу күч жөнүндө) субконцепттери аркылуу реализацияланган.

“Адам табиятындагы арамдык” субконцепти. “Адам табиятындагы арамдык” (жамандыктын дүйнөдөгү ар кандай көрүнүштөрү) субконцептин түзүп турган когнитивдик белгилер.

- 1) жамандык –бул деструктивдүү күч;
- 2) жамандык –бул террор;
- 3) жамандык –бул жаратылыш кырсыктары;
- 4) жамандык –бул адамдагы зордук-зомбулук;
- 5) жамандык –бул согуштар жана революциялар.

“Сүрмө топ” субконцепти. “Сүрмө топ” (стихиялуу күч жөнүндө) субконцептин түзүп турган когнитивдик белгилер.

- 1) жамандык – баш аламандык,;
- 2) жамандык – тополоң, дүрбөлөң;
- 3) жамандык –козголоң;
- 4) жамандык –стихиялуу масса;

2.3. Ч.Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романындагы “жакшылык” жана “жамандык” концепттеринин лингвокогнитивдик анализи

«Кылым карытар бир күн» романында “жакшылык” концептти «сүйүү», «жаратылыш», «аял», «жаныбар» субконцепттери аркылуу берилет.

“Сүйүү” субконцепти «Кылым карытар бир күн» романында вербализациянын төмөндөгү ыкмалары аркылуу чагылдырылган:

1. лексикалык катмар;
 2. метафоралар жана образдуу тилдик каражаттар.
- “Сүйүү” субконцептин түзүп турган когнитивдик белгилер.
- 1) жакшылык –бул сулуулук;
 - 2) жакшылык –бул бакыт;
 - 3) жакшылык –бул кубаныч.

«Аял» субконцепти .

Сөз болуп жаткан чыгармада Ч. Айтматовдун концептуалдуу өзөк идеясы: «Жакшылык – бул аял, анткени аял жакшылык менен сүйүүнү ыроолойт» деген ойдон башат алат.

“Аял” субконцептин түзүп турган когнитивдик белгилер.

- 1) жакшылык –бул сүйүү;
- 2) жакшылык –бул гүл;
- 3) жакшылык –бул жылдыз;
- 4) жакшылык –бул кубаныч.

«Жаныбар» субконцепти .

Жазуучунун концептосферасында жан-жаныбарларга болгон сүйүүнүн берилиши когнитивдик маанилер жана кыйыр-туунду бирдиктер аркылуу

туюндурулгандыгын байкоого болот.

“Жаныбар” субконцептин түзүп турган когнитивдик белгилер.

- 1) жакшылык—бул өз үйүрүн баккан жаныбар;
- 2) жакшылык—бул чарбада пайдалуу жаныбар;
- 3) жакшылык—бул кубаттуу жаныбар;

«Жаратылыш» субконцепти .

«Кылым карытар бир күн» романында “жаратылыш” субконцептин түзүп турган когнитивдик белгилер.

- 1) жакшылык —бул жандуу жаратылыштын сулуулугу;
- 2) жакшылык —бул жердин руху;
- 3) жакшылык —бул жаратылыштын кол тийбеген дүйнөсү;
- 4) жакшылык—бул гармониянын дүйнөсү.

«Кылым карытар бир күн » романындагы «жамандык» концепти.

«Кылым карытар бир күн » романындагы “жамандык” концепти “өлүм” , “согуш”, “душман”, “маңкуртизм” “айбандар” субконцепттери аркылуу реализацияланган.

«Өлүм» субконцепти .

«Кылым карытар бир күн» романында “өлүм” субконцептин түзүп турган когнитивдик белгилер.

- 1) жамандык —бул кайгы;
- 2) жамандык —бул жакындардан ажыроо;
- 3) жамандык —бул көз жаш;
- 4) жамандык —бул трагедия;
- 5) жамандык —бул оору.

«Согуш» субконцепти. «Кылым карытар бир күн» романында “согуш” субконцептин төмөндөгү когнитивдик белгилер түзөт.

- 1) жамандык —бул кан;
- 2) жамандык —бул өлүм;
- 4) жамандык —бул трагедия;
- 5) жамандык —бул оору;
- 6) жамандык —бул кайгы.

«Маңкурт» субконцепти. «Кылым карытар бир күн» романында “маңкурт” субконцептин түзүп турган когнитивдик белгилер:

- 1) жамандык —бул кул-маңкурт;
- 2) жамандык —бул адамдык парасаттан ажыроо;
- 3) жамандык —бул тамырынан ажыроо;
- 5) жамандык —бул эс тутумду жоготуу;

«Адам кейпинен кеткендер» субконцепти. «Кылым карытар бир күн» романында “Адам кейпинен кеткендер” субконцепттин төмөндөгү когнитивдик белгилер түзөт:

- 1) жамандык —бул таш боордук;

- 2) жамандык –бул кулчулук;
- 3) жамандык –бул адеп-ахлак эстутумунан ажыроо.

2.4. Ч.Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романындагы “жакшылык” жана “жамандык” концепттеринин лингвокогнитивдик анализи

Изилдөө ишинин жүрүшүндө «Тоолор кулаганда» романындагы “жакшылык” жана “жамандык” концепттерин түзгөн 8 субконцепт аныкталды: «периште-айбан», «тоолор», «сүйүү», «музыка», «антикаарман», «шоу-бизнес», «алдамчы», «азыркынын баатыры».

Бул чыгармадагы каармандардын өз ара каршылыгы “жакшылык” менен “жамандык”, адамдын бактысы жана эркиндиги туурасындагы түшүктөрүндөгү айырмачылыкка негизделген. “Жакшылык” менен “жамандыктын” каршылыгы романдын башынан аягына дейре уланып, акырында чыгарма “жамандыктын” жеңиши менен аяктайт. Бирок бул Ч.Айтматов үчүн “жакшылыктын” биротоло жеңилишин түшүндүргөн эмес. Анткени автор өзүнүн бул чыгармасын атайлап башкы каармандарын өлүмү менен аяктоо менен, жакшылык жамандык менен келише албай, жеңилбей кеткендигин айткысы келген.

«Тоолор кулаганда» романында “жакшылык” концепти «периште-айбан», «тоолор», «сүйүү», «музыка», «азыркынын баатыры» субконцепттер аркылуу реализацияланган.

«Айбан-периште» субконцепти. «Тоолор кулаганда» романында “айбан-периште” субконцепттин түзүп турган когнитивдик белгилер:

- 1) жакшылык –бул бийик тоолордун падышасы;
- 2) жакшылык –бул периште-айбан;
- 3) жакшылык –бул сулуулук;
- 4) жакшылык –бул күч;
- 5) жакшылык –бул кең пейилдик;

«Сүйүү» субконцепти. «Тоолор кулаганда» романында “сүйүү” субконцептин түзүп турган когнитивдик белгилер:

- 1) жакшылык –бул бакыт;
- 2) жакшылык –бул эйфория;
- 4) жакшылык –бул өлбөстүк;
- 5) жакшылык –бул жаратман энергия.

«Музыка» субконцепти. «Тоолор кулаганда» романында “музыка” субконцептин түзүп турган когнитивдик белгилер:

- 1) жакшылык –бул кудайга баруу;
- 2) жакшылык –бул рухтун галактикасы;
- 3) жакшылык –бул эркиндик;
- 4) жакшылык –бул океан;
- 5) жакшылык –бул симфония.

«Азыркынын баатыры» субконцепти. «Тоолор кулаганда» романында “азыркынын баатыры” субконцептин түзүп турган когнитивдик белгилер:

- 1) жакшылык –бул Жаабарс баатыр;

- 2) жакшылык –бул идеяны алып жүрүүчү;
- 3) жакшылык –бул эгемен-идеалист;
- 4) жакшылык –бул кыялкеч;
- 5) жакшылык –бул маэстро;

«Тоолор» субконцепти. «Тоолор кулаганда» романында “тоолор” субконцепттин төмөндөгү когнитивдик белгилер түзөт:

- 1) жакшылык –бул тоонун чокусу;
- 2) жакшылык –бул жан сергиткен салкындык;
- 3) жакшылык –бул мекен.

«Тоолор кулаганда» романындагы “жамандык” концепти. «Тоолор кулаганда» романында “жамандык” концепти «каарманга каршы (антигерой)», «шумпай», «шоу-бизнес», «терроризм» субконцепттери аркылуу реализацияланган.

“Антикаарман” субконцепти. «Тоолор кулаганда» романында “Антикаарман” субконцептин түзүп турган когнитивдик белгилер:

- 1) жамандык –бул террорист;
- 2) жамандык –бул антиглобалист;
- 3) жамандык –бул кылмышкер;
- 4) жамандык –бул талоончу;
- 5) жамандык –бул бандит.

«Алдамчы» субконцепти. «Тоолор кулаганда» романында “алдамчы” субконцептин түзүп турган когнитивдик белгилер:

- 1) жамандык –бул алдамчылык;
- 2) жамандык –бул арам оокатка азгырылуу;
- 2) жамандык –бул доллар-байлар;
- 3) жамандык –бул шылуун.

«Шоу-бизнес» субконцепти. «Тоолор кулаганда» романында “шоу-бизнес” субконцептин түзүп турган когнитивдик белгилер:

- 1) жамандык –бул ыймансыздык;
- 2) жамандык –бул бизнес-гарем;
- 2) жамандык –бул ээн баштык;

«Терроризм» субконцепти. «Тоолор кулаганда» романында “терроризм” субконцептин түзүп турган когнитивдик белгилер:

- 1) жамандык –бул глобализм саясаты;
- 2) жамандык –бул массалык киши өлтүрүү;
- 3) жамандык –бул өлүм;
- 4) жамандык –бул кырсык.

Демек, Ч.Айтматовдун чыгармаларында “жакшылык” жана “жамандык” концепттери каармандарга жакшылык же жамандык алып келген окуяларга байланыштуу аныкталат.

“Жакшылык” жана “жамандык” концепттерин толук таанып билүүгө алардын ортосундагы себеп жана натыйжа, ассоциативдик чынжырча

байланыштарын так аныктоо өбөлгө түзөт: Баңги чөп– Моюнкум трагедиясы – ЖАМАНДЫК, карышкырлар – аял– ЖАКШЫЛЫК («Кыямат»); музыка – сүйүү – тоолор – ЖАКШЫЛЫК, олигарх – шоу-бизнес – ЖАМАНДЫК («Тоолор кулаганда»); өлүм – согуш – айбандар – ЖАМАНДЫК, аял– сүйүү – жаратылыш – ЖАКШЫЛЫК, («Кылым карытар бир күн»); сүрмө топ – Кассандра тамгасы – ЖАМАНДЫК, киттер – жаратылыш– ЖАКШЫЛЫК («Кассандра тамгасы»). Мындай байланыш чынжырчаларынын компоненттери концепттин индикаторлору катары эсептелет. Ушундай байланыштардын фонунда окурман Ч. Айтматовдун кандай моралдык категорияларга жана рухий баалуулуктарга басым жасагандыгын ачык көрө алат.

Корутунду

Ч. Айтматовдун көркөм-тилдик сүрөтүнүн өзөгү катары жакшылык жана жамандык концептосфералары эсептелет. Изилдөөгө алынган романдардын ар бири жакшылык менен жамандыктын ар башка жактарын ачып көрсөтөт.

“Кыямат” романында жакшылык менен жамандыктын бир канча оппозициялык жагдайлары аныкталды. Биринчи карама-каршылык: бир уюлда чабагандар менен баңгилерге байланышкан социалдык жамандык турса, экинчисинде Авдий Каллистратовдун образы аркылуу берилген адамдык асыл сапат, рухий баалуулук турат. Экинчи карама-каршылык адамдар менен айбандардын ортосунда болуп, мында жамандык адамдар тараптан келсе, жакшылык, тескерисинче, айбандарга байланыштырылган. Романда карышкырлар адамдын жан дүйнөсүнө эгедер айбандар катары сүрөттөлсө, ал эми адамдар (Базарбай, Гришан, бөкөндөргө аңчылык кылгандар) адам кейпиндеги айбандар катары бааланган.

“Кассандра тамгасы” романында жазуучу дүйнөлүк жамандык маселесин көтөрүп, анын башкы күнөөкөрлөрү адамдар экендигин айткысы келген. Жамандыктын күчү катары согуштар, революциялар, терроризм, тоталитардык режимдер (фашизм, сталинизм), репрессиялар, киши өлтүрүүлөр, кылмыштуулук жана башка көптөгөн мүшкүлдөр эсептелери, ушунун баары адамдын өз колу менен жасалаары когнитивдик – семантикалык иликтөө аркылуу көрсөтүлдү. Ч. Айтматов романдын алкагында ушундай масштабдуу кыйроолорго каршы турчу альтернативдүү күчтү издөө менен, космостук бийиктиктен жердеги адамдардын “эшигин кагып”, аларга коркунуч каптап келек жатканынын эскерткен космос кечилинин образын киргизет. Бирок өз өмүрлөрүн курмандыкка салган жогорку вазипаны аркалаган Филофей дагы, окумушту Роберт Борк дагы жамандыктын жаргылчагын токтото алышпайт.

“Кылым карытар бир күн” романында жакшылык менен жамандыктын оппозициялары “эстутум жана эстутумдан ажыроо” когнитивдик белгилерин түзөт. Тамырыңды, үрп-адат, салтыңды, ата-эненди унутпоо адам жашоосунун өзөгүн, анын рухий таянычын түзүп, жакшылыктын маңызын түзөт. Ал эми ушул рухий дөөлөттөрдөн ажыраганда адам маңкуртка, адамдарды өлтүрүүдөн, ал гана эмес өз энесин өлтүрүүдөн кайра

тартпаган куралга, аспапка, машинага айлана тургандыгы жамандыктын жолу катары көркөм интерпретацияланган.

«Тоолор кулаганда» романында жакшылык жана жамандык чыныгы сүйүү жана адамдардын ыймансыздыгы, жаратылыштын ажайып асылдыгы жана цивилизациянын бетпактыгы диадасы аркылуу чагылдырылат. Сүйүүнүн керемет күчү адамдын (Арсен Саманчин) жана айбандын (Жаабарс) көркөм образдары аркылуу берилген. Жамандык – бул ыймандын таптакыр качышы. Чыгармада ыймансыз жашоо кечирүүгө көпчүлүк жаштардын, шоу-бизнестин, шумпайлар менен шылуундардын баш урганы баяндалат.

Айтматовдо жакшылык жандуу жаратылыш, болгондо да жыркыч жаныбарлардын дүйнөсү менен ассоциацияланат (мындай өзгөчөлүк анын башка чыгармаларында да кездешет). Жаратылыштын кудуретин илбирстен тышкары улуу тоолор да символдоштурат. «Периште-айбан», «тоолор» концепттеринин когнитивдик-семантикалык анализи жаратылыш жана анын жандыктары жакшылыктын жышанасын чачып, ажайып аурага ээ экендиги туурасындагы жыйынтыкка келүүгө негиз түзөт. Мындай керемет гармонияны “Баарын сатыкка!” деген принципке жетеленген адамдын жырткычтык ач көздүгү, арам оокатка жутунушу буза тургандыгы чыгарманын башкы идеяларынын бири катары эсептелет.

Жыйынтыктап айтканда, дүйнөнүн Ч.Айтматовдук тилдик сүрөтүндөгү “жакшылык” жана “жамандык” концепттери төмөндөгүдөй когнитивдик-семантикалык оппозициялар аркылуу реализацияланган:

1. адам өмүрү жана адамдын арам иштери;
2. изгилик жана күнөөлөр;
3. айбандардын гармониялуу дүйнөсү жана адамдардын жетилбеген дүйнөсү;
4. жаратылыш жана цивилизация;
5. эстутум жана эстутумдан ажыроо;
6. сүйүү жана бетпактык;
7. адеп-ахлактык, рухий дүйө жана арам оокат, пайданын дүйнөсү.

Диссертациянын негизги жоболору төмөндөгү эмгектерде чагылдырылган:

1. Чонмурунова, Н.Ж. Концепты «Добро» и «Зло» в русской языковой картине мира и его реализация в романе Ч. Айтматова «Плаха» [Текст] / Н.Ж. Чонмурунова // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2012. – Спец. вып.: Материалы междунар. науч.-практ. конф. – С. 211-214.

2. Чонмурунова, Н.Ж. Концепты «Добро» и «Зло» в русской языковой картине мира в романе «Когда падают горы» Ч. Айтматова [Текст] / Н.Ж. Чонмурунова // Вестн. Кырг. гуманитар. ун-та им. Арабаева. – 2013. – Спец. вып.: Материалы Респ. науч.-практ. конф., посвящ. проф. Каратаю Сартбаеву. – С. 269-272.

3. Чонмурунова, Н.Ж. Ключевые концепты «Добро» и «Зло» в

романе “Тавро Кассандры” [Текст] / Н.Ж. Чонмурунова // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2014. – Спец. вып.: Материалы летней шк. «Современные методы научных исследований». – С. 306-309.

4. Чонмурунова, Н.Ж. Репрезентация концептов «Добра» и «Зла» в произведениях Ч.Т. Айтматова (на материале романа «Тавро Кассандры» [Текст] / Н.Ж. Чонмурунова // Вестн. акад. «Болашак». – Караганда, 2016. – Вып. 14: Материалы XX Зимней междунар. науч. шк. «Когнитивная лингвистика и концептуальные исследования»: Вопросы лингвистики начала XXI века: сб. ст. – С. 113-120.

5. Чонмурунова, Н.Ж. Различные толкования термина «Языковая картина мира» в современной лингвистике [Текст] / Н.Ж. Чонмурунова // Вестн. Кырг. гуманитар. ун-та им. Арабаева. – 2015. – Спец. вып.: Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Педагогическая практика в условиях перехода на двухуровневую систему образования: проблемы и перспективы». – С. 80-83.

6. Chonmurunova, N.J. Methods of representation of the concept of good and evil in CH. T. Aytmatov's works (Based on the novel “Cassandra’s brand”) [Текст] / Н.Ж. Чонмурунова // Научный результат. Сер. Вопр. теорет. и прикл. лингвистики. – 2015. – Т.1, № 4 (6). – С. 67-68.

7. Чонмурунова, Н.Ж. Репрезентация концептов «Добра» и «Зла» в произведениях Ч. Т. Айтматова (на материале романа «Плаха») [Текст] / Н.Ж. Чонмурунова // Приволж. науч. вестн. – 2016. – № 3 (55). – С. 100-105.

8. Чонмурунова, Н.Ж. Фреймовый анализ концепта «Добро» в произведениях Ч.Т. Айтматова [Текст] / Н.Ж. Чонмурунова // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. – Новосибирск, 2016. – № 6 (61): Сб. ст. по материалам LXI междунар. науч.-практ. конф. – С. 109-116.

Чонмурунова Нуржамал Жумагазиевнанын “Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү “жакшылык” жана “жамандык” концепттери ” деген темада 10.02.19 – тил теориясы адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: дүйнөнүн тилдик сүрөтү, концепт, концептосфера, субконцепт, когнитивдик белги.

Изилдөөнүн максаты—дүйнөнүн Ч.Айтматовдук тилдик сүрөтүндө линвокогнитивдик реализацияга ээ болгон “жакшылык” жана “жамандык” концепттерин жеке-автордук түшүнүүнүн бөтөнчөлүктөрүн изилдөө.

Изилдөөнүн объектиси – Ч.Айтматовдун “Кыямат”, “Кассандра тамгасы”, “Тоолор кулаганда”, “Кылым карытар бир күн” чыгармаларында “жакшылык” жана “жамандык” концепттери.

Изилдөөнүн предмети –Ч.Айтматовдун чыгармаларынын материалында “жакшылык” жана “жамандык” концепттерине карата жеке-автордук көз караштын берилишин изилдөө.

Изилдөөнүн методдору жана анализ жүргүзүүнүн аппараты. Лингвистикалык анализдин методдору жана ыкмалары изилдөө объектисинин спецификасы менен конкреттүү милдеттерге ылайык тандалып алынды. Изилдөөнүн дээрлик баардык этаптарында сыпатама метод линвокогнитивдик, концептуалдуу жана семантикалык анализ менен бирдикте колдонулду.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы: Изилдөө ишинде дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү турмуш чындыгынын чагылдырылыш ыкмаларына байланышкан маселелерди анализдөөнүн жаңы мамиле-өңүттөрү сунушталды: жакшылык жана жамандык категорияларынын автордук концептуализация менен ассоциативдик же логикалык жактан байланышкан номинациянын, экспликациянын каражаттары изилденди. Ч.Айтматовдун чыгармаларына биринчи жолу когнитивдик лингвистиканын терминдерин пайдалануу аркылуу анализ жүргүзүлдү. Анын негизинде жазуучунун дүйнөсүнүн тилдик сүрөтүнүн фрагменти түзүлдү.

Колдонууга сунушталышы жана колдонулуу чөйрөсү. Изилдөө ишинен алынган тыянактар менен натыйжаларды жогорку окуу жайларында Айтматов таануу, тексттин лингвистикалык анализи курстарын өтүүдө, мындан тышкары, тилдик бирдиктердин семантикалык анализи боюнча окуу-методикалык материалдарды даярдоодо колдонууга боло тургандыгын белгилемекчибиз.



РЕЗЮМЕ

Диссертации Чонмуруновой Нуржамал Жумагазиевны на тему:
«Концепты «Добро» и «Зло» в языковой картине мира в произведениях Ч.
Айтматова» на соискание ученой степени кандидата филологических наук
по специальности 10.02.19 –Теория языка.

Ключевые слова: языковая картина мира, концепт, концептосфера, субконцепт, когнитивный признак

Цель работы – исследовать особенности индивидуально-авторского понимания концептов «Добро» и «Зло», получивших лингвокогнитивную реализацию в языковой картине мира Ч. Айтматова.

Объект исследования - концепты «Добро» и «Зло» в произведениях Ч. Айтматова «Плаха», «Тавро Кассандры», «Когда падают горы», «И дольше века длится день».

Предмет исследования – исследование индивидуально-авторского видения концептов «Добро» и «Зло» на материале произведений Ч. Айтматова.

Методы исследования и аппарат анализа. Выбор методов и приёмов лингвистического анализа связан со спецификой объекта исследования и конкретными задачами. На всех этапах исследования используется описательный метод с приёмами лингвокогнитивного, концептуального и семантического анализа.

Полученные результаты и новизна. В работе предложен качественно новый подход к анализу проблемы способов отражения действительности в языковой картине мира: исследуются средства номинации, экспликации, ассоциативно или логически связанные с авторской концептуализацией категорий добра и зла. Впервые произведен анализ произведений Ч. Айтматова в терминах когнитивной лингвистики, позволивший сконструировать фрагмент языковой картины мира писателя.

Рекомендации по использованию и область применения. Полученные в работе выводы и результаты могут найти применение при чтении курсов айтматоведения, лингвистического анализа текста в вузе, при подготовке учебно-методических материалов по семантическому анализу языковых единиц.



RESUME

Chonmurunova Nurzhamal Zhumagazievna

Topic: “Concepts “Good” and “Evil” in the Linguistic World Picture in the works of Ch. T. Aitmatov”. The thesis is submitted to confer the scholarly degree “Candidate of Philological Sciences”. Speciality: 10.02.19. – Theory of Language.

Keywords: linguistic picture of the world, concept, conceptsphere, subconcept, cognitive property.

Goal of the research: is to single out the peculiarities of individual and author's understanding of such concepts as «Good» and «Evil» that obtained linguistic and cognitive realization in the linguistic picture of the world of Ch. Aitmatov.

Object of the research: The concepts «Good» and «Evil» in the works of Ch. Aitmatov *The Scaffold* ("Плаха", *Cassandra's Brand* "Тавро Кассандры", *When The Mountains Fall* "Когда падают горы", *The Day Lasts More Than a Hundred Years* "И дольше века длится день".

Subject of the Study: investigation of individual and author's visions of the concepts «Good» and «Evil» on the materials of Ch. Aitmatov's works.

Methods of the research: The choice of methods and methods of linguistic analysis is related to the specifics of the object of research and specific tasks. At all stages of the study, a descriptive method with methods of linguocognitive, conceptual and semantic analysis is used.

Results of the research and their scientific novelty: The paper offers a qualitatively new approach to the analysis of the problem of ways of reflecting reality in the world's linguistic picture: the means of nomination, explication, associatively or logically related to the author's conceptualization of the categories of good and evil are explored. For the first time an analysis of the works of C. Aitmatov in terms of cognitive linguistics, which allowed to construct a fragment of the language picture of the writer's world.

Range of Application: The conclusions and results obtained in the work can find application in the courses, dealing with Aitmatov, linguistic analysis of the text in the university, in the preparation of educational materials on the semantic analysis of language units.



ЧОҢМУРУНОВА НУРЖАМАЛ ЖУМАГАЗИЕВА

**Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы дүйнөнүн тилдик
сүрөтүндөгү “Жакшылык” жана “Жамандык”
концепттери**

Адистиги 10.02.19 – тил теориясы

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Басып чыгарууга кол коюлду 5-декабрь 2017 ж.
формат: 60x84/16. Көлөмү 1,25 б.т.
Нускасы 100 экз. Заказ № 57

Н. ИСАНОВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК КУРУЛУШ,
ТРАНСПОРТ ЖАНА АРХИТЕКТУРА УНИВЕРСИТЕТИ